सूत्र १२. भवतु निश्चयदार्ढ्यादूर्ध्वं शास्त्ररक्षणम् ।

आर्या. ऐकांतिक भक्तीचा, सन्निश्चय जाहला तरी सांई ।
म्हणतो शास्त्राज्ञेचें पालन करण्यांत दोष होत नसे ॥

विवरण.--भक्त्यनुकूल असलेल्या सकल शास्त्रोक्त आणि लौकिक कर्मां-विषयीं सिद्ध पुरुषांची उदासीन वृत्ति असते, ह्या मागील सूत्रांतील नियमांत ह्या सूत्रातील "भवतु" ह्या शब्दानें थोडीशी ढिलाई करून, पूर्ण श्रद्धायुक्त ऐकांतिक भक्तीचा अंतःकरणांत जिवंत पाझर फुटल्यानंतरहि साधकावस्थेंतील अंतर प्राग्जन्मां-तील कर्मसंस्कारांचा पगडा बुद्धीवर शिल्लक राहून त्यामुळे कर्मातीत सिद्धावस्थेच्या पुढची पूर्ण नैष्कर्म्यसिद्धि (भ. गी. १८--४५ ते ५५) प्राप्त झाली नाहीं तोंपर्यंत भक्तीला अनवश्यक असलेलींहि काहीं शास्त्रोक्त कर्में सिद्ध पुरुष करीत असतात, असें येथें सांगितले असून असा प्रकार घडण्याचें कारण पुढील सूत्रां-तच सांगितले आहे. चतुर्थसूत्रोक्त सिद्धावस्थेच्या आद्य स्थितींत असा प्रकार होणें शक्य आहे; आणि तो झाला तरी त्यायोगें भक्तिमार्गांत प्रत्यवाय येण्याचीं मुळींच भीति नसून उलट भक्तीची प्रगति होण्यास त्याचे सहाय्यच होईल. कारण प्रशस्त कर्में भक्तिजनक आहेत. ईश्वरप्रसादानें अज्ञान पूर्णत्वें नष्ट झालें नाहीं, तोंपर्यंत सिद्धावस्थेच्या पूर्वीची सत्कर्मासक्ति क्वचित् राहणारच, असें " **सर्वं कर्माखि पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते**" ॥ (भ. गी. ४।३३) ह्या **ज्ञानकर्मसमुच्चयवि-रोधी** भगवद्वचनावरूनहि सिद्ध होतें. भक्तिलाभ झाला (सूत्र ४) तरी भक्तीने अंतःकरणांत पक्कें ठाणें दिलें नाहीं (सूत्र ५), तोंपर्यंत "**सर्व धर्मान्परि-त्यज्य मामेकं शरणं व्रज** ॥ " (भ. गी. १८.६६) ह्या भगवदुक्तीचें रहस्य लक्षांत न येणें शक्य आहे; आणि तें उमजले नाहीं तोंपर्यंतच कर्में निःशेष होत नाहींत. तें उमजलें म्हणजे मात्र

" हरिपण हरिनामे धातुमूर्तीस आले ।
हरिमय हरिनामें विश्व संतासि झालें ॥

भवभय हरिनामें साधकाचे पळाले ।
भज भज भज जिव्हे रामनामें रसाळे ॥ "

ह्या श्लोकातील भजनमहात्म्य चित्तात उत्तम बिंबून सिद्ध पुरुषाची सकल भक्त्यननुकूल कर्मांतून पूर्णत्वें मुक्तता होते.

" यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपो यज्ञ क्रियादिषु ॥
न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम् ॥ "

(अर्थ--आर्या)

प्रभु अच्युत नामाच्या, उच्चारें वा जयाचिया स्मरणें ॥
कर्म विगुणता जाते, त्या भगवंता असो नमन आधीं ॥

ह्या श्लोकाच्या अर्थाचा पूर्ण विचार केला असता असे दिसून येतें कीं, ज्याही नामाच्या योगाशिवाय सत्कर्माचीहि पूर्णता होत नाहीं, त्या नामाची योग्यताच सर्व कर्मांपेक्षा अधिक असलीच पाहिजे. असें ज्ञान झालेला पुरुषच पक्का सिद्ध होय; आणि पक्की सिद्धावस्था म्हणजेच कर्मातीतता होय.

यथासाग रे कर्म तेहि घडेना ।
घडे कर्म तें पुण्य गाठी पडेना ॥
दया पाहता सर्व भूतीं असेना ।
फुकाचे मुखीं नाम तेंही वसेना ॥

या समर्थोक्तींतहि कर्मास गौणत्व देऊन भक्तीचेंच महात्म्य गायिलें आहे व तिच्यातील समतायुक्त दयारूपी ईश्वराच्या मुख्य धर्माचे श्री तुकारामांनी " **नम्र झाला भूता । तेणें कोंडिलें अनंता ॥** " असें महत्तमत्व सांगितलें आहे; कारण भूतमात्रीं दया असणें, हे " **जीवो ब्रह्मैवना परः** " ह्या सिद्धान्ताप्रमाणें भक्तीचें श्रेष्ठ स्वरूप आहे; आणि त्याचमुळे

" **दया धरमका मूल है । पापमूल अभिमान ॥**
तुलसी दया न छांडिये । जबलग घटमे प्राण ॥ "

ह्या सिद्धान्तान्वयें कोणतेहि कर्म स्वरूपतः समतायुक्त प्रेममूलक दयारूपी भक्तीच्या पासंगालाहि पुरणार नाहीं. तुलसीदासांनी " **पापमूल अभिमान** " ह्या उक्तींत अहंभावाला पापमूलक म्हटले आहे, त्याचें कारण असें आहे की, ह्याच्याचपासून लोकैषणा, दारैषणा, वित्तैषणा, पुत्रैषणा ह्या पापमय वासनांचा उद्भव होत असून तोच

"अहंभाव ज्या मानसीचा सरेना ।
तया ज्ञान तें अन्न-पोटी जिरेना ॥"

ह्या श्रीसमर्थोक्तीप्रमाणें ज्ञाननाशक आहे. "तो नष्ट झाल्याशिवाय " समत्वं योग उच्यते " (भ. गी. २-४८) ह्या भगवदुक्तींत वर्णिलेली योगनामक साम्य-बुद्धि (भ. गी. ६-३३) उत्पन्न होणें शक्य नाहीं; आणि ती उत्पन्न झाली नाहीं तोंपर्यंत " **दया करी जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ॥ तुका म्हणे सांगों किती ॥ तोची भगवंताची मूर्ती** " असा अधिकार प्राप्त होणें संभवनीयच नाहीं. माता आपल्या मुलास प्रेमास्तवच ताडन करिते, आणि प्रेमा-स्तवच आलिंगनहि देते, असें जें आम्हीं मागे म्हटले आहे त्यावरून कर्म स्वरूपाचें मिथ्यात्व सहजच लक्षांत येईल; आणि तें लक्षात आले म्हणजे ॥ **दया तिचें नांव । संतांचें पालन । आणिक निर्दळण कंटकांचे ॥**" ही " सर्वभूतहिते-रताः" (भ. गी. १२. ४) अशा भक्ताची '**दया**' शब्दाची व्याख्याच खरी आहे, अशी खात्री होईल. साराश कर्मस्वरूपास सत्यता देणें हें अज्ञान असून कर्महेतु मात्र फलदायक होतो, हेंच सत्य आहे. व्यवहारांतही हें तत्त्व अबाधित आहे. कारण एकाद्या कोटयाधिशानें एकाद्या सत्कार्यास एक लाख रुपयाची देणगी दिली, तरी तिच्यापेक्षा एकाद्या अगदीं दरिद्री मनुष्यानें त्या सत्कार्यास आपले सर्वस्व म्हणून नुसते दहा रुपयेच जरी दिले, तरी तत्त्वत

दरिद्री मनुष्याची अल्प देणगी त्या कोटयाधिशाच्या बड्या देणगीपेक्षांही अधिक किंमतीची ठरेल, हा विचार मनात आणूनच भगवंतांनीं " **पत्रं पुष्पं फलं तोयं । यो मे भक्त्या प्रयच्छति** " (भ. गी. ९. २६) ह्या उक्तींत भक्तीलाच महत्व दिलें आहे. देव भावाचा भुकेला असतो,

कर्माचा नसतो. आधिभौतिक कारणापासून जे कार्य निष्पन्न होते, तें अध्यात्मिक असणें शक्य नसून केवळ आधिभौतिकच असणार; आणि त्या कार्याच्याद्वारे जी सेवा घडेल तीहि आधिभौतिकच असणार त्याचप्रमाणे अध्यात्मिक कार्यनिष्पत्ति व्हावी अशी इच्छा असल्यास त्या कार्याचे कारण (हेतु)हि अध्यात्मिक असणें अवश्य आहे. अशा विचारानेच **"भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम्"** (भ. गी. ९-- २५) ह्या उक्तींतील भिन्न कारणांची पुनरावृत्तिदायक व **मुक्तिदायक** अशीं भिन्न असलेलीं कार्यें न्याय्य ठरतात. अर्थात आध्यात्मिक लाभार्थ केलेले शास्त्रोक्त यज्ञ (पूजन) मात्र श्रेयस्कर होत. बाकीचीं सर्व अनध्यात्मिक कर्में बंधक आहेत (भ. गी. ३. ९) शिवाय सकल आधिभौतिक कार्य--कारणें व्यक्त (दृश्य) असून अध्यात्मिकाचें स्वरूप अव्यक्त असते; ह्यावरूनहि असा सहज बोध होतो कीं, सर्व आधिभौतिक कर्म--फलें दृश्यत्वास्तव त्यांच्या कारणांसह ऐहिकच आहेत; म्हणजे अर्थात् तीं परमार्थिक नाहींत आणि ह्याच कारणास्तव **लोकसंग्रह**रूपी आधिभौतिक कार्यांच्या नादीं मुमुक्षूंनीं लागू नये, असा भगवद्गीतार्थबोधक अनुगीतेमध्ये भगवान् श्रीकृष्णांनीं स्वतःच अर्जुनाला पुनरुपदेश केलेला आहे. ह्यावरून असें स्पष्टपणे प्रस्थापित होते कीं, कर्मातीत सिद्ध पुरुषांनीं भक्त्यननुकूल असलेल्या सकल वैदिक आणि लौकिक आचाराचा त्याग करावा, म्हणज कर्मसंन्यास करावा; हेच उत्तम. आणि भक्त्यननुकूल असलेलीं कांहीं शास्त्रोक्त कर्में शास्त्राज्ञापालनार्थ करावीं, अशी जर बुद्धि झालीच, तर निदान आपला अधिकार ओळखून जीं भगवदर्पणास योग्य नसतील तीं करूं नये, व जीं करावयाचीं तीहि परमेश्वरेतरार्थ करूं नये; नाहीं तर भगवंताला उच्छिष्ट कर्मार्पण केल्याचा दोष लागेल.

सूत्र १३ अन्यथा पातित्याशंकया ।

आर्या. विधिच्या त्यागानें ये, पातित्याची जरी मनीं शंका
शास्त्राज्ञा रक्षावी, कर्में अर्पूनि सांइला स्वमनें ॥

विवरणः--कर्म, अकर्म, आणि विकर्म ह्यांचा दुसऱ्या सूत्राच्या विवेचनांत स्पष्टार्थ सांगितला आहे. पण तर्थे कर्माचे (क्रियमाणाचे) विधि आणि नियम असे जे दोन पोटभेद आहेत, त्यांच्यांत अंतर काय आहे तें सांगितलें नाहीं; ह्यास्तव ते आतां सांगूं. विधि (obligatory duties) म्हणजे वर्णाश्रमानुसार अवश्य करावयाचीं कर्में होत; आणि नियम optional duties) म्हणजे जीं कर्में करावयास प्रत्यवाय नाहीं तशीं कर्में होत. विवाह हें नियमाचें उदाहरण होय. विवाह हा विधि नव्हे. तो जर विधि असता तर श्रीमन्नारद, भक्त्याचार्य, श्रेष्ठ बुद्धिमान् श्रीमारुति, सर्वशास्त्रविशारद श्री भीष्म, श्रीमदाद्य शंकराचार्य, श्रीज्ञानदेव, श्रीसमर्थ रामदास इत्यादि महाज्ञानी भगवद्भक्तश्रेष्ठ पुरुष वैदिक धर्मदृष्ट्या धर्मभ्रष्ट (पतित) ठरले असते. ह्या विधि--नियम-रूपी कर्माच्या आचरणाचे नियम (Procedure) शास्त्रांत आहेत. भक्तिमार्गी पुरुष कोणत्याहि वर्णाचा अथवा कोणत्याहि आश्रमांतील असूं शकेल आणि तो कोणत्याहि वर्णाचा व कोणत्याहि आश्रमांतील असला, तरी शेवटीं तो स्वभक्तीच्या बळानें ईशप्रसादास पात्र होऊन ज्ञानप्राप्तिद्वारा ईश्वराप्रमाणें अतिवर्णाश्रमी होतो, असा भक्तिजन्य ज्ञानाचा महिमा आहे. " स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः " (भ. गी. १८-४६) ह्या भगवदुक्तीप्रमाणे, संसद्धावस्था प्राप्त करून घेण्याचा प्रत्येक जिवाला अधिकार आहे. अशा थोर अधिकाराच्या जिवांचीं आपापसांतील तरतमभाव केवळ व्यावहारिक दृष्ट्या अधिकाधिक विस्तृत करीत बसणें, हें शुद्ध अज्ञान होय, " जीवो ब्रह्मैव ना परः " ह्या श्रुतींत सकल स्थावरजंगमात्मक जिवांचें पूर्णैक्य सांगितले आहे. त्याचप्रमाणें

" न चर्मणो न रक्तस्य न मांसस्य न चास्थिनः ॥
प्राणस्य नात्मनो जातिर्व्यवहारोपि कल्पितः "

(अर्थ--ज्ञानसागर)

चर्म रक्त मास अस्थि। प्राण आत्म्यातें नाहीं जाती ॥
ह्यांत ब्राह्मण कोण असती। सांग मातें ॥

असा विचार केला तरी जातीचा कोठेहि मुळींच पत्ता लागत नाहीं त्या केवळ कल्पित आहेत; आणि ती कल्पना मनःसंस्कारजन्य सहज (स्वभावज) गुणकर्मानुसार केलेली आहे. तिच्याचमुळे सकल उच्चनीच भाव उत्पन्न झाले असून तिच्या कारणाचा नाश झाल्याशिवाय ती नष्ट होणें शक्य नाहीं. आणि "**जीवो ब्रह्मैव ना पर:**" ह्या श्रुतिप्रमाणें सकल जिवाचे तत्वत: ऐक्यच असल्याकारणाने मन:संस्कारणजन्य गुणकर्मोद्भूत भेदभाव नष्ट करणें, हें प्रत्येक जिवाचें कर्तव्य आहे. मन:संस्कारांचे नीचत्व जाऊन त्यांना उच्चत्व प्राप्त होण्यास नित्य सुसंगतीचा फार उपयोग होतो; आणि "**यथा बीजं तथांकुर:**" (जें पेरावें ते उगवते) हा प्रत्यक्षानुभवहि सार्वत्रिक आहेच. ह्यास्तव क्रमाक्रमानें सकल मानवजातीची उन्नति होऊन तिच्यातील कल्पित भेदभावाचा क्षय होत जावा, ह्या अतिउदार हेतूने मनुस्मृतींत अनुलोम विवाह प्राह्य मानिला आहे. भगवान् मनूला आपल्या वंशाची (मानवांची) उन्नतावस्था सतत चालू रहावी ह्याविषयीं किती काळजी होती, तें ह्यावरून सहज लक्षात येण्याजोगें असून तिकडे कोणाचेच लक्ष जात नाहीं !

परंतु हा वैवाहिक संबंध मानव सृष्टींतील आहे; व त्याचा कोणताहि प्रकार पाहिला तरी तो सदोष असणारच, त्याच्या योगानें मनुष्यास (जिवाला) अति प्रिय असलेलें स्वातंत्र्य अंशतः तरी नष्ट होतेंच; व त्याचमुळें द्वितीय सूत्राच्या विवरणांत "**निष्काम कर्म**" ह्याचा विचार करतांना दिलेल्या एका इंग्रजी ग्रंथांतील उताऱ्यांत दृश्य होणाऱ्या अनिष्ट वर्तनाचे नानाप्रकार सृष्टींत सर्वत्र सुरू आहेत. वैय्यक्तिक संपत्ति--विभागामुळें मनुष्यांत तीव्र विषमता उत्पन्न होऊन अभिमान वाढतो आणि विवाहसंस्थेमुळें मनुष्याचें व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट होऊन प्रेमाचें क्षेत्र मर्यादित होतें. यासाठीं त्या दोन्ही संस्थांचें उच्चाटण करून जीवसृष्टि (मानवसृष्टि) शक्य तितकी ईश-सृष्टीच्या जवळ नेऊन भिडविण्याचा प्रयत्न गेल्या शतकांत अमेरिकेंत "**ओनीडा कम्यूनिटी**" नामक समाजानें करून त्या कामीं त्या समाजास

बहुमोल यश आलें असतांहि अमेरिकेसारख्या प्रगतीच्या शिखरास पोंचलेल्या राष्ट्राचे देखील त्या अल्पसंख्याक लोकांच्या अलौकिक प्रगतीनें डोळे फुटल्यामुळे त्या समाजाचा नायनाट झाला; त्याची सविस्तर हकीकत न्यूयॉर्क शहरांतील डॉ० फूट नांवाच्या गृहस्थाच्या " प्लेन् होम् टॉक् एम्ब्रेसिंग् मेडिकल् कॉमन् सेन्स् " नामक ग्रंथात सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी वाचलेली आम्हांला स्मरते तिजवरून हा मृत्युलोक सदोदित पापमयच राहणार असें वाटतें. जगाची अशी परीक्षा होऊन त्याचा वीट आला म्हणजे ह्या जन्मीं अथवा जन्मांतरीं वैराग्य प्राप्ति होते; आणि नंतर वैराग्यद्वारा अध्यात्माची गोडी लागून जीव ईश-भक्तीस प्रवृत्त होतो, व भक्तिद्वारा ईशप्रसाद होऊन त्यायोगें जीवेशैक्य ज्ञान होतें, म्हणजे अर्थात् जीव मुक्त होतो ह्या मुक्तिमार्गांत असतांना अनंत जन्मांतील सुकृतसाफल्यानें सिद्धावस्था प्राप्त झालेल्या कर्मातीत पुरुषांची देखील स्वस्वरूपाच्या पूर्ण--ज्ञानाभावीं कर्मवासना शिल्लक रहावी, ह्याचेंच नांव मायेचें दुर्धरत्व; परंतु कांहीं झालें तरी "**न मे भक्तः प्रणश्यति**" (भ. गी ९--३१) ही भगवंताची प्रतिज्ञा मिथ्या होणें शक्य नसल्यामुळें भक्तिमार्गातील साधकहि अखेरीस मुक्त होतोच (भ. गी ६--४० ते ४४), मग सिद्धावस्था प्राप्त झालेला पुरुष मुक्त होईल ह्यांत काय शंका आहे ? संसारसागर कितीहि अगाध असला, तरी "**विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितोजगत्**" (भ. ग. १०--४२) अशा आपल्या रोमावर त्याला धारण करणाऱ्या नावाड्याची कास धरल्यास तो बिचारा बुडवणार कसा ! अखेरीस "**यावच्चंद्रदिवाकर**" असें म्हणून चंद्रसूर्यांना अमर समजणारानीं असें ध्यानात ठेवावें कीं,

> "**गत्वागत्वा निवर्तंते चंद्रसूर्यादयो ग्रहा ।**
>
> **अद्यापि न निवर्तंते द्वादशाक्षरचिंतकाः**" ॥ (अनुस्मृति १००

ह्या स्मृत्यन्वयें अति दीर्घायुष्यास्तव (चिरायुष्यास्तव) सदागति चंद्रसूर्य जरी अमर वाटले, तरी त्यांना पुनरावृत्ति (जन्ममरण) चुकत नसून "ॐ नमो

भगवते वासुदेवाय " ह्या मंत्राचा जप करणारांना मात्र ती चुकते. हें भक्तिमहात्म्य किती अगाध आहे ?

सूत्र १४. लोकोपि तावदेव किंतु भोजनादिव्यापारस्त्वाशरीरधारणावधि॥

आर्या. लोकापवाद बाधे, तों कर्मे लौकिके न टाकावीं ॥
ही तनु **सांईचें** गृह, ऐशा भावे तियेसि रक्षावे ॥

विवरण:--एकाशद सूत्रोक्त सर्वकर्मसंन्यासासंबंधीं द्वादश आणि त्रयोदश सूत्रात शास्त्रोक्त कर्मांपुरती थोडीशी ढिलाई करून, आता ह्या सूत्रांत लौकिककर्मासंबंधीं होत असलेला ढिलाईविषयीं विचार सांगितला आहे. " ब्रह्मयाहून मोठा झाला । जरी ब्रह्मांड भेदून गेला ॥ सर्व लोकीं बरवा झाला ॥ हे तों कदापि घडेना ॥ १ ॥ कोणी करिती वल्गना ॥ लोक धरितां धरवेना ॥ लोकाच्या तो राखवेना ॥ काहीं केल्या संतोष ॥ २ ॥ प्रेमें केले पोषण ॥ तरी ठेविती दूषण ॥ सर्व लोकास भूषण ॥ होणार नाहीं ॥ ३ ॥ बरवें म्हणावया साठीं ॥ व्यर्थ करितो आटाआटी ॥ उगीच कामना लागली पाठी ॥ तेणे झाला बरपडा ॥ ४ ॥ ह्याप्रमाणे जनस्थितीचा अनुभव येऊन " लोक जैसा ओक धरितां धरवेना ॥ अशी भावना होण्याच्यापूर्वी शास्त्राविरुद्ध असलेल्या लौकिककर्मांचाहि त्याग सिद्ध पुरुष करीत नाहींत, आणि शरीरनिर्वाहास अवश्य असलेल्या भोजनादि कर्मांचा आमरण त्याग करीत नाहींत; इतका ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. वास्तविक पाहता " **इसापनीति** " ह्या पुस्तकातील " म्हातारा मनुष्य आणि त्याचा बैल " ह्या गोष्टींत सांगितल्याप्रमाणे जन त्रिविध आहे, असे पक्कें उमजून " **कोणी निंदा कोणी वंदा । आम्हां स्वहिताचा धंदा** " अशा निश्चयाने जनवादाची मुळींच पर्वा न करितां सदासर्वदा " **मनः पूतं समाचरेत्** " असें वागणेच योग्य आहे; परंतु हा मार्ग फार कठीण आहे त्याला मनोनिग्रह लागतो. " फ्राम् लॉग् केबिन् टु व्हाइट् हाउस् " ह्या नांवाच्या अमेरिकेचे प्रेसिडेंट् गार्फील्ड ह्यांच्या चरित्रांत त्यांनीं

ह्याच मार्गाचा अनपावादक अवलंब केला होता, असे म्हटलें आहे. धन्य आहे त्या पुरुषाची. व्यवहारात राहून असे वागणे लाखों मनुष्यांमध्यें एकाद्याला साधणार. बाकीचे सारे एषणांचे गुलाम होत. " **अमानित्वं** " हे आद्य ज्ञान-लक्षण आहे (भ. गी. १३-७) असे जे भगवान् श्रीकृष्णानीं म्हटलें आहे, त्याचे कारणहि लोकैषणेचे निंद्यत्वच आहे; आणि ती निंद्य कां आहे ते प्रथम सूत्राच्या विवरणांत दिलेल्या श्रीरामचंद्रोक्तीवरून सहज कळून येतें. शिवाय ह्या लोकैषणेसाठीं हरवडीस

" **सर्वभूतस्थित यो मां भजत्येकत्वमास्थितः** । " (भ. गी. ६-३१)

(अर्थ—श्लोकार्ध)

जो माते सर्वभूतस्था । भजे अद्वैतबुद्धिनें ॥

ह्या भगदुक्तींतील स्वहृदयस्थ अद्वितीय परमात्म्याचीच प्रथमतः अवज्ञा करावी लागते, आणि तिच्यामुळें सहजच **सर्वभूतस्थित** परमात्म्याचीहि अवज्ञा होते. म्हणजे अर्थात् तिच्यामुळें परमात्म्याची ओळखच नाहींशी होते; आणि तेणें-करून " **न हि सत्यात्परो धर्मः** " ह्या उक्तींतील श्रेष्ठ--धर्म- रूपी सत्याला आंचवण्याची पाळी येते. सारांश, लोकप्रशंसेच्या नादीं लागणे, हा एक नास्तिक्याचाच प्रकार होय; आणि ज्यानीं ती तदर्थ केलेल्या स्वप्रयत्नाने सफल करून घेतली ते नास्तिकशिरोमणि होत, असे म्हणणे भाग आहे. परंतु सिद्ध पुरुषांचा प्रकार ह्याहून भिन्न असतो. ते **उदासीन** असतात; म्हणजे ते लोकैषणेनें कोणत्याहि लौकिक कार्यास प्रवृत्त होत नाहींत, अथवा आपल्या पूर्वीच्या लौकिक आचाराचा बुद्धिपुरःसर त्यागहि करीत नाहींत. हा लोकैषणेचा विचार झाला. आता वित्तैषणेचा विचार करूं.

केवळ सत्याला स्मरून शुद्ध स्वधर्माने प्राप्त झालेल्या द्रव्याशिवाय एक कपर्दिकाचाहि संग्रह न करून स्वधर्मद्वारें प्राप्त झालेल्या द्रव्यापैकीं एक कवडीचाहि अपव्यय न करणार पुरुष ह्या जगांत किती सांपडतील

वैयक्तिक संपत्ति- विभाग--पद्धतींत असा एक भयंकर हानिकारक दोष आहे कीं, त्याच्यामुळें आर्थिक दृष्ट्या जितकी देशाची हानि होते, तितकी कोणत्याहि अन्य कारणानें होत नाहीं. जो तो आपल्या पैशाचा पूर्णत्वें मालक असल्यामुळें पुरुष जितका अधिक श्रीमान् असेल तितका तो देशांतील द्रव्याचा अधिक हितशत्रू बनतो, असा सर्वस्वीं परावलंबी असलेल्या आर्यावर्ताचा सांप्रत कालचा नित्यानुभव आहे. श्रीमान् व सुशिक्षित असलेल्या अल्पसंख्याक लोकाकडून सातासमुद्राच्या पलीकडे जितकें द्रव्य जाते, त्याचा एक शतांशहि केवळ स्वकष्टार्जित द्रव्यावर कसाबसा उदर-निर्वाह करणाऱ्या अशिक्षित द्रव्यहीन कोट्यावधि लोकाकडून जात नाहीं. आणि सर्वभौमता नष्ट होऊन सर्वच भिन्न माडलीक स्वतंत्र झाल्याकारणानें परकीयाना त्यांना 'व्यक्तिशः अंकित करणे सहजसुलभ झाल्यामुळें आमची अशी दैना होण्यास आमचे " नराणांच नराधिपम् " (भ. गी. १०।२७) ह्या भगवदुक्तींतील " श्रेष्ठ "च अदिकारण झाले, असें म्हणणे न्यायतःच प्राप्त आहे. खरा प्रकार असा असून जो तो सांप्रत कालचा सुशिक्षित पुरुष आपल्या देशाच्या दारिद्र्याचें खापर आमच्या गरीब बिचाऱ्या पोटार्थी भिक्षेकरी वर्गाच्या निरुद्योगीपणाच्या माथीं मारण्यास नेहमी तत्पर असतो जेथें काम करण्यास तयार असलेल्या लोकांना देखील बेकारीचें तीव्र स्वरूप भासूं लागलें आहे, तेथें उदरंभरणार्थ भिक्षेशिवाय इतर उद्योग न करणारांना नांवें कशीं ठेवावीं मोठे मासे लहान माशांवर जसा उदर--निर्वाह करितात, तसाच आमच्या प्रायः सर्व सुशिक्षित वर्गाचा प्रकार नाहीं काय ? आमच्यांतील सुशिक्षित वर्ग परकीयांच्या व्यापारवृद्धीचा दलाल बनला आहे, असें म्हटल्यास त्यात काय वावगे आहे ? आमची अशी सर्वतोपरी हीन--दीन स्थिति होण्यास परकीयांची अन्याय्य द्रव्य--लालसा मुख्यत्वे कारणीभूत झाली असून, जगात असा प्रकार नेहमीच चालावयाचा, असें वाटूं लागल्यावर जगाच्या व्यवहाराचा वीट कां येऊ नये ? असा वीट येणें, ह्याचेंच नांव वैराग्य; आणि तें प्राप्त झालें म्हणजे फाटलेल्या आकाशास ठिगळ लावण्याचा प्रयत्न करण्याची वेडगळ बुद्धि नष्ट होते; व ज्यानें जग निर्माण केलें त्याच्यावर तें सोपवून आपण आपला आत्मोद्धार

करून घ्यावा, असे वाटूं लागतें. ह्याचेंच नांव मुमुक्षा. ही वैराग्यमूलक मुमुक्षा उत्पन्न झाली म्हणजे मनुष्य जगाचा नाद सोडून ईश्वरप्राप्तीस्तव आपलीं प्रारब्धेतर अखिल कर्में " यज्ञस्वरूपी भगवान् परमेश्वर जनार्दन वासुदेव प्रीयतां न मम " अशा अनहंकारमूलक ईश्वरपर बुद्धीनें (भ. गी. ३. ९) करूं लागतो. अशा अभ्यासाच्या बलानें बुद्धि केवळ ईश्वरपर (भ. गी (२--४१) बनली, म्हणजे कर्मातीततारूप सिद्धावस्था प्राप्त होते; आणि ती प्राप्त झाल्या-वरहि पूर्वाभ्याससंस्कार फलभूत कर्में कांहीं काळपर्यंत सुटत नाहींत, व सिद्धाव-स्थेच्या नैसर्गिक तारस्थ्यामुळे तीं बुद्धिपुरःसर सोडवतहि नाहींत. अशा स्थितींत तीं केलीं तरी हरकत नाहीं, इतकाच ह्या त्रयोदश आणि चतुर्दश सूत्रांचा मथि-तार्थ आहे. बाकी सामान्य लोकांना मोहोत्पादक मदिरा मंदिरें आणि वेश्यागृहें जितकीं त्याज्य वाटतात तितकेंच हे असत्यप्रिय, असत्यमय जग सत्यनिष्ठ ज्ञान-मार्गी पुरुषांना त्याज्य वाटत असल्यामुळेच " **विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जन-संसदि** " हीं ज्ञानलक्षणे होत (भ. गी. १३. १०) असें श्रीकृष्णांनीं म्हटलें असून, निदान **साधकावस्थेत तरी अरण्यवास अवश्य आहे,** असें आपलें मत " **आधीं केलें मग सांगितलें** " म्हणणाऱ्या श्रीसमर्थांनीं " **सदा सेवि आरण्य तारुण्य काळीं** " इत्यादि श्लोकांत स्पष्टपणें जगाला सांगितलें आहे. श्रीरामदास प्रायः जनसंगापासून दूरच रानावनांत किंवा डोंगरांत रहात असत.

सूत्र १५. तल्लक्षणानि वाच्यंते नानामतभेदात् ॥

आर्या. भिन्नस्वानें वदती, भक्तीचीं लक्षणेंहि ब्रह्मर्षी ॥
तीं सारीं **सांईला,** प्रिय होतीं तेविं इतर संतांना ॥

विवरणः-प्रथम पहिल्या सहा सूत्रांत भक्तीची व्याख्या करून तिचीं वृद्धि-गत होणारीं स्वरूपें व फळें सांगितलीं; आणि तदनंतर ह्याच्या मागील आठ सूत्रांत शास्त्रीय व लौकिक व्यवहारासंबंधीं कर्मातीत संन्यासी सिद्धांचा अंतर्बाह्य व्यापार कसा चालतो, तें सांगितलें. आतां ह्या पंधराव्या सूत्रापासून चोविसाव्या सूत्राच्या समाप्तिपर्यंत दहा सूत्रांनीं भक्तांच्या ठायीं भक्तीचें जें मानसिक स्वरूप

असतें, त्याच्या व्यक्तत्वाचे ब्रह्मर्षित्रयकथित प्रकार प्रथम सांगून त्यापुढें श्रीनारदांनीं त्याविषयींचे स्वमत सोदाहरण प्रदर्शित केलें आहे. श्रीमन्नारद हे श्री वाल्मीकि-व्यासादिकांना गुरुस्थानीं असून "**देवर्षीणां च नारदः**" (भ. गी. १०-२६) ह्या भगवदुक्तीने सकल देवर्षींमध्येहि त्यांना श्रेष्ठ स्थान दिले आहे, ह्यावरून त्यांचेच भक्तिविषयक मत श्रेष्ठ ठरून भगवान् श्रीकृष्णानाहि तेंच मान्य होते, असा ह्या दहा सूत्राचा तात्पर्यार्थ आहे.

सूत्र १६. पूजादिष्वनुराग इति पाराशर्यः।

आर्या. पूजादिक कर्मीं जे, उत्कृष्ट प्रेम तेंचि सद्भक्ती।
ऐसी व्यासोक्ति असे, स्वीकारी तीहि सर्वदा **साई** ॥

विवरणः-श्रीमद्भगवद्गीतेच्या चतुर्दशोध्यायात गुणमयी मायेचीं त्रिगुणात्मक कार्यें सांगून सप्तदशाध्यायात त्याच कार्यांची विभागणी त्यांना कारणीभूत असलेली जी त्रिविधा श्रद्धा, तिच्या अन्वये केलेली आहे. आणि षोडशाध्यायांत मायोद्भूत त्रिगुणापैकीं रजोगुण व तमोगुण हे आसुरी असून फक्त सत्वगुण मात्र दैवी आहे असे सांगितले आहे. ह्या दैवी संपत्तीचीं जीं एकदर सव्वीस लक्षणे अध्यायारंभींच्या तीन श्लोकांत सांगितलीं आहेत त्यांमध्यें

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ (भ. गी. ३--३)

(अर्थ-**आर्या**--मोरोपंत)

या लोकीं पूर्वीं म्यां निरूपिली दोंपरी बरी निष्ठा।
जो ज्ञानयोग तेणें सांख्यां योग्यांसि कर्मयोगानें ॥

ह्या श्लोकोक्त द्विविधा निष्ठेपैकीं सांख्यांची "**ज्ञानयोगव्यवस्थितिः**" हा तृतीय लक्षण आहे, असें म्हटले असून कर्मयोग-निष्ठेचा त्या सव्वीस लक्षणांत कोठेंच नामनिर्देशहि केलेला नाहीं; इतकेंच नव्हे, परंतु गुणमयी मायेच्या गुणा-

शिवाय ह्या जगांत अन्य कोणीच कर्ता नसून स्वात्मस्वरूप हे गुणराहित्यास्तव कर्मातीत आहे, असे ज्याला **स्वस्वरूपज्ञान** होतें, तो भगवत्स्वरूपी होतो (भ. गी. १४--१९.), असे सांगून **ज्ञानकर्मसमुच्चयाची असंभाव्यता** सिद्ध केली आहे. सदर सव्वीस लक्षणांत " **सत्त्वसंशुद्धि** " म्हणजे **चित्तशुद्धि**, हें द्वितीय लक्षण होय, असें म्हटले आहे. ही **चित्तशुद्धि** (बुद्धियोग) झाली म्हणजेच नंतर **ज्ञानयोगव्यवस्थिति** होते, असा ह्या द्वितीय व तृतीय लक्षणांचा कार्यकारणसंबंध आहे; आणि **चित्तशुद्धीचें** कारण एकनिष्ठ भक्ति असल्यामुळे (भ. गी. १०--१० व १८--५७) भक्तियोगद्वारे ईश्वरप्रसाद होऊन पुरुष **बुद्धियुक्त** झाला म्हणजे तो **कर्मातीत** (भ. गी. २--५०) अतएव **सिद्ध** होतो. ह्या सूत्रांत भक्तीचे जे श्रीमद्व्यासोक्त लक्षण सांगितले आहे, तें अशा सिद्ध पुरुषाच्या भक्तीचे होय, असे सकल पूर्वसूत्रानुसंधानावरून सहजच लक्षांत येईल

सूत्रोक्त " पूजादिषु " ह्या शब्दात (१) **नित्य**, (२) **नैमित्तिक**, (३) **प्रायश्चित्त**, आणि (४) **उपासना** इतक्या कर्मांचा समावेश होत असून **नित्य** कर्मांतील पंचमहायज्ञात **यज्ञ**, **दान** व **तप** हीं तिन्हीं कर्में अंतर्भूत होतात; आणि भगवद्गीतान्वये **कार्य** म्हणून जीं कांहीं अपरिहार्य प्रारब्धेतर **पावन** कर्में आहेत, तीं **इतकींच** होत, असे अध्याय १८, श्लोक ५ ह्यात दोनदा आलेल्या " **एव** "ह्या शब्दाने स्पष्टपणे सिद्ध होत असून " **यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयं कर्मबंधनः** ॥ " (भ. गी. ३.९) ह्या श्लोकार्धांतील "**यज्ञ**" ह्या शब्दाचा जो स्पष्टार्थ पूर्वी द्वितीय सूत्राच्या विवरणात सांगितला आहे, त्यावरून पंचमहायज्ञाशिवाय **कार्य यज्ञ कर्म** अन्य नाहीं, असे लक्षात **येईल.**

प्रत्येक त्रैवर्णिक **गृहस्थानें स्वाश्रमकालांत** पंचमहायज्ञ करावयाचा **निश्चय केल्यास** मनुष्य यज्ञद्वारा अन्नावाचून राहण्याची पाळी कोणासच येणार **नाहीं**; आणि ह्या समाज-सेवेबरोबर :काम्यकर्मत्यागद्वारें श्रद्धामूलक एका-

तिक भक्तीच्या ठायीं चित्तस्थैर्य करण्याचा अभ्यास होऊन त्याच्या दृढतेनें वैराग्य मूलक मुमुक्षुताहि सहजच लाभेल. परंतु आमच्या मा--बाप सरकारच्या पुण्याईनें आम्हांला लहान मुलाच्या पोटापुरतें सुद्धां दूध न मिळण्याचे दिवस प्राप्त होऊन चाळीस शेराच्या ऐवजी रुपायाला चार--पाच शेर तांदूळ, गहूं घेण्याची पाळी आली आहे. तेव्हां पंचमहायज्ञ सहज यथासांग होण्यास अवश्य असलेल्या दूधदुभत्याच्या वगैरे अभावीं "आधीं पोटोबा आणि मग विठोबा" अशी काळजी लागून आम्हीं आपल्या आत्मोन्नतीच्या मार्गाला पारखे झालों, ह्याचे आद्य कारण चौदाव्या सूत्राच्या विवरणांत सांगितल्याप्रमाणें आमची साम्राज्यहानि हेंच होय. आणि ती झाल्यापासून आज हजारों वर्षें "न नीचो यवनात्परः" ह्या उक्तीचा आमचा अनुभव सारखा वाढतच आहे. आतां ह्यापुढे अशा स्थितींतून आमची मुक्तता परमेश्वरावाचून कोण करणार ? आणि प्रस्तुत सूत्रोक्त साधनाशिवाय तो तरी कृपा कशी करणार ?

सूत्र १७--कथादिष्विति गर्गः ॥

आर्या हरि गुण गानीं श्रवणीं, प्रेम वसे तीच थोर भक्ति असे ॥
गर्गाचार्य वदति हे **साईप्रभु** मान्य करितसे तेही ॥

विवरणः कीर्तन म्हटले कीं त्याच्या बरोबर **श्रवण** हें सहजच येतें. श्रीमद्भागवतांत जी नवविधा भक्ति सांगितली आहे, तिचा **श्रवण** हा पहिला प्रकार असून **कीर्तन** हा दुसरा प्रकार होय सकल **श्रवणभक्ति** करणारांमध्यें सात दिवसांत साद्यंत श्रीमद्भागवत प्रथमतः श्रवण करणारा महाराजा **परीक्षिति** ह्याला श्रेष्ठ म्हटले आहे; आणि त्याला ते कथन करणारे श्री **शुकाचार्य** हे सकल **कीर्तनभक्ति** करणारांमध्ये श्रेष्ठ गणले आहेत. **स्मरण** हा तिसरा प्रकार असून त्यातील श्रेष्ठ स्थान **प्रल्हादास** दिलेले आहे. **पादसेवन** हा चौथा प्रकार आहे; त्यातील आद्य स्थान **श्री लक्ष्मीला** मिळालें आहे पांचवा प्रकार **अर्चन** होय व राजा **पृथु** ह्याला 'त्यांतील' अग्रस्थान दिलें आहे. **वंदन** ह्या सहाव्या प्रकारातील प्रथमस्थान **अक्रूर** घेऊन बसला. सातवी **दास्य** भक्ति श्री **मारुति**-

रायासारखी कोणीच केली नाही. आठवी सख्यभक्ति श्रेष्ठपणें अर्जुना-च्याच वांटयास आली. आणि नववा प्रकार जो आत्मनिवेदन त्यांतील अग्रेसरत्व बलिराजाला मिळालें. ह्या नऊ भक्तश्रेष्ठांपैकीं श्री मारुती आणि बलिराजा हे चिरंजीव आहेत. सर्व सात चिरंजीवांचीं नांवें अशीं आहेत:—

"अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च बिभीषणः ।
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरंजीविनः ॥ "

भक्तीचे श्रवण आणि कीर्तन हे जे आद्य दोन प्रकार आहेत, ते श्रीमद्भागव-ताच्या साह्यानें उत्तम प्रकारें साधतात, ह्यास्तव त्या ग्रंथाला सकलभक्तिमार्गी संतानीं अग्रस्थान दिलें असून संतमुकुटमणि श्रीतुकारामाच्या "गीता भागवत पहावे" ह्या उपदेश-वाणीवरून श्री गीतासुद्धां भागवताच्या बरोबरीनें भक्तिमा-र्गांत बसली आहे असें ठरतें. श्रीज्ञानेश्वरांना ती जी अति वंद्य झाली होती त्याचें कारणही तिची शुद्ध भक्तिमयताच होय. आणि

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते. ॥

(भ. गी. ९-१४)

ह्या श्लोकांत प्रस्तुत सूत्रोक्त गर्गाचार्यांच्या कीर्तनरूप भागवतधर्माचा गौरव केलेला असून कीर्तनांत सतत रममाण होणाऱ्या सकल कर्मातीत सिद्धांना नित्ययुक्त असें म्हणून गीतेंत शुद्ध भक्तियोगासच प्राधान्य आहे, हा सिद्धांत भगवंतांनीं दृढ केला आहे. त्याचप्रमाणें

" युक्त आसीत मत्परः । " (भ. गी. २--६१)
" श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः " ।

(भ. गी. १२-२०.)

" मयि चानन्य योगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । "

(भ. गी. १३--१०

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

" स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ "

(भ. गी. १४--२६

ह्या उक्तींनीं **स्थितप्रज्ञ, भक्तोत्तम,** ज्ञानी आणि **गुणातीत** अशा चारच प्रकारानें ज्या जीवन्मुक्त संन्यासी पुरुषांचें भगवद्गीतेंत वर्णन केलेलें आहे, त्यांत आणि त्याच्या आचारात शुद्ध भक्तीसच प्राधान्य दिलें असल्याकारणाने गीतेंतील **कर्मयोग** हें **भक्तियोगाचें उपनाम** मात्र आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. तात्पर्य, अखिल श्रीगीतेला केवळ भक्त्यात्मकत्व निःसंशय प्राप्त होत असल्याकारणानें हीं ८४ भक्तिसूत्रें आणि गीता हीं सर्वस्वीं एकात्मकच आहेत.

सूत्र १८. आत्मरत्यविरोधेनेति शांडिल्यः ॥

आर्या. आत्मरतीला देउनि, **भक्तीमाजीं** बहूत थोरपणा ।
गौरविली शांडिल्यें, सहजानंदींच राहतो **साई** ॥

विवरणः—दुसऱ्या सूत्रात भक्तीची जी व्याख्या केलेली आहे, तिच्याशी शांडिल्यांच्या ह्या भक्तिलक्षणाची एकात्मता आहे. " अहं ब्रह्मास्मि " ह्या महावाक्याचें अपरोक्ष ज्ञान होऊन बुद्धि केवल शुद्ध व्यवसायात्मिका झाली, म्हणजे पुरुष " **आत्मन्येवात्मना तुष्टः** " (भ. गी. २--५५) असा, अर्थात् स्थितप्रज्ञ होतो, आणि ही स्थिति कायम झाली म्हणजे जीव सदासर्वदा निजानंदांत निमग्न होऊन जातो. कोणत्याहि निमित्तानें ह्या सहजानंदाचा वियोग न होणे, असा प्रस्तुत सूत्रोक्त भक्तिलक्षणाचा अर्थ आहे. परंतु देहधारी जिवाची अशी सहज समाधि देहपातापर्यंत अखंड राहणें प्रायः शक्य नसतें, हें लक्षांत आणून श्रीमन्नारदांनीं आपल्या एतदुत्तर--सूत्रोक्त भक्तिलक्षणांत प्रस्तुत सूत्रोक्त लक्षणाची पूर्तता केली आहे.

" एका म्यानांत दोन तरवारी रहात नाहींत " ह्या प्रत्यक्षानुभवानुसार एका अंतःकरणामध्यें मिथ्या देहात्मबुद्धि आणि सद्ब्रह्मात्म बुद्धि एकाच कालीं राहाणे शक्य नाहीं. ह्यास्तव प्रथमतः देहात्मबुद्धीला स्थानभ्रष्ट करून ब्रह्मात्मैक्य-बुद्धीसाठीं वसतिस्थान निर्माण केलें पाहिजे. हें स्थान निर्माण करण्याचे उपाय (१) श्रवण (स्वाध्याय), (२) मनन, आणि (३) निदिध्यासन असे तीन आहेत. ह्यांच्यायोगें (१) नित्यानित्यवस्तु विवेकपूर्वक (२) इहामूत्रफलभोगविराग उत्पन्न होऊन (३) शमदमादि षट्काचा लाभ झाला म्हणजे (४) मुमुक्षुता उद्भूत होते; आणि नंतर प्रशस्त सत्कर्माभ्यासाच्या बलानें (भ. गी. १७--२३ ते २७) बुद्धि व्यवसायात्मिका झाली (भ. गी. २ -४१ ते ४५) म्हणजे ईश्वरप्रसादानें परोक्षज्ञानप्राप्तिद्वारा (भ. गी. १८--४६) संसिद्धि लाभ होऊन शेवटीं सर्वकर्मसंन्यासद्वारा सर्वश्रेष्ठ नैष्कर्म्यसिद्धिनामक ज्ञानमूलक मुक्ति मिळते. (भ. गी. १८-४९ ते ५५.) असे मुक्त पुरुष सदासर्वदा आत्मरतींत निमग्न असतात; आणि असें निमग्न असणें, हेंच भक्तिशास्त्रजनक शांडिल्याचें भक्तिलक्षण होय

फक्त व्यावहारिक नीति मात्र खरी आहे; आणि बाकी धर्म, परमेश्वर, ब्रह्म, ह्यांच्याविषयींच्या सर्व कल्पना भ्रममूलक असून अहितकारक आहेत, अशी मतें प्रतिपादन करणाऱ्या, अर्ध्या हळकुंडानें पिवळे झालेल्या, प्रस्तुत कालच्या नास्तिकांच्या सहस्रपट कुतर्कवादी लोक पूर्वी चार्वाकादि होऊन गेलेले असून त्या सर्वांचीं तोंडें **श्रीहर्षमिश्रांनीं** आपल्या **खंडनखाद्य** नामक ग्रंथांत अगदीं बंद करून टाकलीं आहेत, असें श्रीविद्यारण्य स्वामींनी आपल्या पंचदशी नामक ग्रंथांत म्हटले आहे. ह्या खंडनखाद्य नामक ग्रंथाचा नुसता अर्थ समजणें सुद्धां फार कठीण आहे, असें आमचे मित्र सुप्रसिद्ध वेदान्ती, ब्रह्मीभूत सच्चिदानंद स्वामी (केशव शास्त्री दामले) हे म्हणत असत. मग त्या ग्रंथांतील प्रमेयांचे निरसन करण्याचें नांवच नको. " **जीवोब्रह्मैव नापरः** " असें वेदान्त शास्त्र म्हणत आहे, त्याचा विचार केला तर सगुणब्रह्मरूपी परमेश्वर नाहीं, असे म्हणणारा मनुष्य " मी

नाहीं " असें म्हणणारा ठरतो! तेव्हां अशा वेडप्याशीं वाद करणार कोण? बरे, परमेश्वर जीवाहून भिन्न आहे, असे म्हटल्यास त्याच्या सर्वव्यापित्वास बाध येतो. आणि जीव त्याचा अंश आहे असे म्हटल्यास तो विभाज्य ठरून त्याची अविकार्यता नष्ट होईल.

सूत्र १९. नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परम व्याकुलतेति ॥

आर्या. कर्मे सर्व तदर्पण, त्यासि विसरतांचि हृदय घाबरते।

श्रीनारदमत ऐसें, " अल्ला मालिक " अखंड साइ वदे ॥

विवरण:—अपरिहार्यत्वें घडणारें केवल ईश्वरनियमोद्भूत प्रारब्धकर्म (भ. गी: ३-३३ व १८-५९), आणि विकर्माकर्म त्यागपूर्वक बुद्धिपुरःसर केलेले यज्ञ, दान, तप व यज्ञशेषाहार (भ. गी. ३-१३)रूपी कार्यकर्म (भ. गी. ३-१९), ह्या सर्वांचा ईश्वरार्पणरूपी त्याग केला असतां त्याच संन्यासयोगयुक्ततेनें जीव सकल शुभाशुभ फलदायक कर्मबंधांतून सुटून ईश्वर प्रसादानें ज्ञानप्राप्तिद्वारें मुक्त होतो, (भ. गी. ९-२७ व २८) असा जो सिद्धान्त श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास कथन केला, त्याच्याशीं प्रस्तुत सूत्राचा प्रथमार्ध समानार्थी असून उत्तरार्धानें भक्तश्रेष्ठांच्या प्रेमातिशयाचें वर्णन केलें आहे. ह्या लक्षणाची मौज अशी आहे कीं, ते साधकांपासून मुक्तापर्यंत सर्वांना लागू पडतें अशी भक्ति असणें, हें साधकांचें श्रेष्ठ साधन आहे; व तीच मुक्तांचें स्वरूप-लक्षण आहे (भ. गी. ९-१३ ते १५). ह्याचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण गोकुलवासी गोपिकांचें आहे श्रीकृष्णानें बाल्यावस्थेंत जे कल्पनातीत, अलौकिक, अद्भुत चमत्कार केले, ते त्यांनीं स्वतः प्रत्यक्ष पाहिले असल्यामुळें त्याच्या योगेश्वरत्वाविषयीं त्यांना यत्किंचित्‌ही शंका घेण्यास जागा नव्हती, ह्या कारणास्तव त्याच्या ईश्वरत्वाबद्दल त्यांची पक्की खात्री झाली होती. अशा देहधारी परमात्म्याचा वियोग एकक्षणही त्यांना अगदीं असह्य व्हावा ह्यांत नवल तें काय? अतिप्रिय व्यक्तीचा यत्किंचितही वियोग किती दुःखह होतो; आणि तो कायमचा झाल्यास मनुष्य कसा वेडा

होऊन जातो, ह्याची कल्पना ज्याला तसा अनुभव आला असेल त्यालाच करतां येईल; आणि असा अनुभव आलेल्या मनुष्यालाच गोपींच्या प्रेमाचें रहस्य कळेल. " ॥ ऐशी प्रेमळाची जाती ॥ करी लाभावीण प्रीति ॥ " असे श्री तुकारामांनीं खऱ्या प्रेमाचें लक्षण सांगितलें आहे, तें ह्या जगांतील सामान्यतः " ताकापुरतें रामायण " अशा प्रकारचें प्रेम असणारांना कसें कळावें ? गोपी वेड्या नव्हत्या. कल्पनातीत, अमानुष चमत्कार करण्याचे सामर्थ्य श्रीकृष्णाच्या बालदेहांत असणें शक्य नाहीं, हे त्यांना पूर्णपणे कळत होते. श्रीमन्महा भारतस्थ शांतिपर्वांतर्गत अध्याय २८०--८१ मध्ये श्रीभीष्मांनीं महाराजा युधिष्ठिरास जे श्रीकृष्णाचें वर्णन केलें, ते असें आहेः—" आपला हा श्रीकृष्ण कांहीं देवाधिदेव महाविष्णु नव्हे. सच्चिदानंद अनंत अशा परमात्म्याला महादेव म्हणतात. त्याला मायेचा कसला तो विटाळही नाहीं. (मग असले नाक, डोळे, कोठले ?) तोच पुढें मायासंवलित झाला म्हणजे त्याचेंच स्वरूप चिदचिदात्मक असें मिश्र होऊन त्याच्या ठिकाणीं षड्विध ऐश्वर्य निर्माण होतें; त्यामुळें त्याला भगवान किंवा कारणात्मा म्हणतात. ही दुसरी पायरी. हाच बीजस्थानी कारणात्मा पुढे कार्यब्रह्मरूपी (विश्वात्मक) बनतो; ही तिसरी पायरी. ह्या वृक्षस्थानीय कार्यब्रह्मरूपी स्थितीच्या पुढची फलस्थानीय अशी जी चौथी अवस्था ती ह्या श्रीकृष्णाची स्थिति होय. म्हणजे श्रीकृष्ण हा महादेवाचा अष्टमांश आहे. असे जरी आहे तरी स्वकीय जी ब्रह्मता तिचें ह्याला सदासर्वदा पूर्ण भान असल्यामुळें त्याच्या ब्रह्मस्वरूपाची आणि ईश्वरत्वाची हानि किमपिही झालेली नाहीं. " श्रीकृष्णाच्या अंतर्बाह्यस्वरूपाचें अशाच प्रकारचे ज्ञान गोपींनाही प्रत्यक्ष झालें होतें; आणि ह्याच कारणास्तव त्याच्यावर अखंड निःसीम प्रेम करून त्या मुक्त झाल्या. त्यांच्यासारख्या भक्तीचें पंडितांनीं असें वर्णन केले आहेः—

अहो येतां जातां उठत बसतां काम करितां ॥

सदा देतां घेतां वदनिं वदता ग्रास गिळितां ॥

घरीं दारीं शय्येवरि रतिसुखाचे अवसरीं ॥

समस्तांची लज्जा त्यजुनि भगवच्चिंतन करी ॥

अशी भक्ति करणें हा मुक्तीचा निश्चित आणि सोपा असा मार्ग आहे (भ गी. ८--६ व १४), ह्यांत शंका नाहीं.

आतां " **ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव ना परः** " ह्या अखिल वेदान्तसारभूत श्लोकार्धाचा व्यावहारिक नीतिदृष्ट्या तात्त्विक विचार करूं. अनंत कालाच्या मानानें हजारों वर्षें, किंबहुना लाखों वर्षें देखील क्षणमात्र आहेत, हा अबाधित सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याचें कांहींच प्रयोजन नाहीं; आणि त्याच-प्रमाणें " **यद्दृष्टं तन्नष्टम्** " (दिसतें तें लया जातें) ह्या सिद्धांतालाही विचार-दृष्ट्या बाध येत नाहीं. तेव्हां " **आज आहे उद्यां नाहीं ऐशियासि म्हणसी कायी** ? " असा प्रश्न केल्यास " **स्वप्नवन्मिथ्या** " असास जबाब देणें भाग आहे. मग अशा साद्यंत अव्यक्त, अदृश्य, अतएव मिथ्याभासात्मक असलेल्या (भ. गी. २--२८) जगाच्या अपरिहार्य दृश्यत्वादृश्यत्वाबद्दल म्हणजे उत्पत्ति--स्थिति--लयाबद्दल हर्ष शोक मानण्यांत काय अर्थ आहे ? स्वप्नावस्थेंत सत्यत्वानें भासणारे आभास जसे क्षणिकत्वास्तव आपण मिथ्या समजतों. तसे अनंत कालाच्या मानानें क्षणिकच असलेले जाग्रता-वस्थेंतील आभास मिथ्या नव्हेत, असे म्हणणे न्याय्य कसें होईल ? त्याच-प्रमाणें स्वप्नावस्थेंतील आभास अपरिहार्य असल्यामुळें त्यांच्यासंबंधीं आपण परवशतेस्तव जसे औदासिन्य ठेवितों, त्याचप्रमाणें जाग्रतावस्थेंतील आभासहि अपरिहार्य असतां त्यांच्यासंबंधीं प्रारब्धवशतेस्तव आपण औदासिन्य कां ठेवूं नये ? पुरुष प्रयत्नानें त्यांच्यांत बदल करितां येतो. असे म्हटलें तर दुःखकारणनाशार्थ आणि सुखकारणलाभार्थ प्रत्येक पुरुष अहर्निश आमरण प्रयत्न करीत असतांही त्याला अनंत दुःखें प्राप्त होत असतातच, मग पुरुषका-राचा काय उपयोग ? प्रयत्नांवाचूनही कधीं कधीं आकस्मिक सुखसाधन--लाभ

होतोच. मग पुरषकाराची मातब्बरी काय ? सुखदुःख, लाभालाभ ह्यांसंबंधीं जिवाची प्रारब्धवशता, आणि त्यांचें अपरिहार्यत्व मनांत आणूनच त्यांच्याविषयीं उदासीन राहाण्याचा (भ. गी. २--३८) भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला उपदेश केला आहे. हा उपदेश मनांत पक्का बिंबल्यावर मनुष्य कोणत्या अप्राप्त वस्तूच्या प्राप्तीची काममूलक खटपट करील? तो उपदेश पटला म्हणजे प्रथमतः कामजनक संकल्पाचेंच (भ. गी. ६-२४) निर्संतान होणार; आणि कामाचा असा समूळ नाश झाला म्हणजे क्रोध-लोभ नामक त्यांची संततिही सहजच नष्ट होणार. अशा प्रकारे पापकर्मजनकत्वास्तव त्रिविध नरकद्वार (भ. गी. १६-२१) बनलेल्या काम-क्रोध-लोभरूपी आत्मनाश करणाऱ्या शत्रूंचा ज्या अतुलपराक्रमी पुरुषानें स्वसामर्थ्यानें नाश केला असेल, त्याच्याकडून व्यावहारिक नीतिदृष्ट्या कोणतें अनीतीचें कर्म घडणें शक्य आहे ? असा " देहोऽहंभाव " गेलेला पुरुषच खरा स्वार्थत्याग करूं शकेल आणि स्वार्थत्याग झाला म्हणजे सर्वभूतहितसाधकता त्याच्या जागीं सहजच येऊन बसणार! एवंच खऱ्या वेदान्त्यासारखा महा नीतिमान् परहितकारी पुरुष मिळणें असंभवनीय आहे.

आतां वेदान्ताच्या दुकानदारीवर आणि दांभिक साधुत्वावर आपलें स्तोम माजविणारे कांहीं धंदेवाईक पुरुष जगांत आहेत हें खरें आहे, परंतु त्यांच्या पातकाचे खरे वाटेकरी स्वतः ते आणि त्यांचे अप्रबुद्ध भक्त हेच होत. खऱ्या वेदान्ताच्या किंवा सत्पुरुषाच्या माथीं त्यांच्या पातकाचें खापर फोडणें, हें बुद्धिमांद्यजन्य नीचत्व होय. शिवाय ह्या दांभिक पारमार्थिकांपेक्षां व्यावहारिक धंदेवाईकांत अप्रामाणिक लोक सहस्रपटीनें जास्त असून त्यांच्या प्रतिष्ठितपणांत त्यांच्या दुराचरणानें म्हणण्यासारखें न्यूनत्वही येत नाहीं, असा जगाचा न्याय आहे, तो निराळाच! " **नावडतीचें मीठ आळणी** " ठरतें, झाला कारण " **बळी तो कान पिळी** " हा जगाचा न्यायच होय.

सूत्र २० ॥ अस्त्येवमेवम् "

आर्या:–" मम लक्षण सत्य असे, " पुनश्च ऐसेंचि नारदें कथिलें।
जें देहभान राहे, तें आहे सत्य तें म्हणे **साई** ॥

विवरण:—पूर्व सूत्रांतील भक्तिलक्षणच अगदीं बरोबर आहे, असा जो ह्या सूत्राचा अर्थ आहे तो ओर्यच्या पूर्वार्धांत आला असून उत्तरार्धांत त्याचाच थोडासा विस्तार केला. जागृतावस्थेशिवाय इतर स्वप्न, सुषुप्ति आणि समाधि ह्या तीन अवस्थांपैकीं स्वप्नावस्थेंत जीं केवळ मानसिक कर्में होतात, त्यांचा पूर्वसूत्रोक्त कर्मांशीं संबंध नसतो, आणि सुषुप्तींत व समाधींत कर्माभाव असतो. ह्या समाध्यवस्थेचे वर्णन पातंजल योगसूत्रे, वाल्मीकीकृत उत्तर रामायण (योगवासिष्ठ), हठ योग प्रदीपिका, ज्ञानेश्वरी, इत्यादि ग्रंथांत अनुभवी, व तज्ज्ञ पुरुषांनीं आपल्या अधिकारयुक्त वाणीनें केलेलें असल्यामुळे, तें प्रस्तुत कालीं अगम्य असलें तरी त्याला मिथ्या म्हटल्यास " अंधळ्यासीजन। सारेचि अंधळे ॥ " अशी **स्पेन्सरशाही** मात्र होईल.

(अपूर्ण)

परमार्थप्रपा.

संत ओळखावे कसे?:—आता अमुक ते संत व अमुक असंत हे ओळखावे कसें हा मोठा प्रश्न आहे. कारण जगात असंतच फार व ते संत या सदराखाली बराच काळपर्यंत वावरत राहिल्यामुळे त्यांनीं दांभिकपणे संभावितपणाच्या आणलेल्या बेमालूम सोंगाच्या गोडगोड बतावणीला बळी पडून सर्वस्वास मुकलेले व अब्रूतून उठलेले त्याचे पश्चात्ताप पावलेले शिष्य (पुरुष व स्त्रिया) जगात काय थोडे आहेत ? अगदीं हुबेहूब खऱ्यासारखे दिसणारे खोटेच जगांत फार पसरलेले आहे. त्याचप्रमाणे अशा ढोंगी साधूच्या जाळयांत सहजगत्या अडकणाऱ्या अनधिकारी शिष्यांचाही जगात मोठा भरणा. जसे जगात खरे संत विरळा तसा खरा अधिकारी शिष्यही विरळा. यापैकीं तूर्त वाचकास खऱ्या संतांची ओळख करून देऊं

निरपेक्षता:—प्रथमत: संत हा अत्यंत निरपेक्ष असावा लागतो एखाद्या वस्तूचा लाभ होवो वा न होवो त्यामुळे संताच्या चित्ताच्या स्थिरतेवर बरावाईट परिणाम काहींही होणार नाहीं. कारण त्याचे चित्त नित्य भगवत्पदीं रतलेलें असते. अमुक एक विषय मला पाहिजे ही अभिलाषबुद्धी संताच्या जीवाला शिवतही नाहीं. **ईश्वरचिंतन**—सदैव ईश्वरचिंतन हेच त्याच्या चित्ताचे काम व तदितर विषयाचे अगर पदार्थाचें चिंतन म्हणजे भवबंधन असे तो समजतो.

निरपेक्षता हा संतांचा ठेवा आहे: त्याचें दुसरे लक्षण म्हणजे सतत ईश्वर वा आत्मचिंतन.

जागृति, स्वप्न व सुषुप्ती या तिन्हीं अवस्थात संताचे चित्त चिन्मात्रस्वरूपीं जडलेले असते. देह संपत्तीच्या ढीगावर लोळो अथवा अकिंचनतेच्या वणव्यात होरपळो, संताचे चित्त परमानंदात लीन असते. हे संतत्वाचें दुसरें लक्षण आहे.

शांतत्वः—शांतत्व हें संताचें तिसरें लक्षण आहे त्यांच्या ठायीं काम-क्रोधादि दोषांचा वास यत्किंचितही नसतो. त्याच्या संबधीं कोणी प्राणांतही अपकार केला तरी अशावरही ते संत हे महादुष्ट आहेत अशी त्याच्या संबंधानें भावना मनांत न ठेवतां वेळेवर उपकारच करतील. कोणा दुष्टाने संताला ठकवून त्याच्या सर्वस्वाचा अपहार केला तरी अपहार तो अपहार नसून तें ब्रह्मार्पणच आहे अशी संताची निर्दोष भावना राहील व ठकविणाराबद्दलही ब्रह्मभावनाच राहील.

समदर्शनः—सारांश, या शांतत्वापोटीं समदर्शन हा एक संताचा चौथा गुण आहे.

पाहूं जातां जग हे द्वैतद्वंद्व याहीं भरलेले आहे. तरीही विषमाच्या ठिकाणीं सम पाहाणे ही दृष्टी संतांवांचून इतराचा असणे शक्य नाहीं. संत हे नेहमी समदर्शी असतात.

निर्ममत्वः—हे समदर्शित्व अंगीं बाणावयास अहंममतेचा निःशेष त्याग करावा लागतो. हे संतांचें ५ वे लक्षण आहे. देहाचे अभिमानापायीं अहंममता वाढते व अनंत अनर्थ ओढवतात अखिल जगांत मीच आहे अशा भावनेनें ज्यानें त्याने आपले मीपण ओळखले म्हणजें आपले जे साडेतीन हाताचे मीपण तें सद्गुरुकृपेनें विस्तृत होऊन संपूर्ण जग मीच आहे असे वाटूं लागेल. असें वाटता वाटता संपूर्ण त्रैलोक्य मी अशी वृत्ति होईल व असे झाल्यावर मी म्हणणाराही दुसरा कोणी न उरून मीही निर्मम होईल. हे निर्मम होणें हे संताचें एक लक्षण आहे.

निरहंकारता व निर्द्वंद्वता:--निर्मम व निरहंकार झालेल्यावर द्वंद्वदुःखाचे डोंगर जरी कोसळले तरी त्यापासून संताना बाधा कशी ती अणुमात्रही होत नाहीं. देह वाघाच्या तोंडात सापडो, कीं पालखींपदस्थ होवो त्याचे सुखदुःख संतास नाहीं. म्हणून निर्द्वंद्व असणें हे एक संताचे लक्षण आहे.

निष्परिग्रहता:—संत हे निष्परिग्रह असतात. स्वजन, स्वधन, स्वस्त्री, स्वपुत्र यांच्या मध्यें नांदत असतांही त्यापैकीं कशांतही ते लिप्त नसतात.स्वप्नांतले व्यवहार स्वप्नात जरी सत्य वाटले तरी जागृतींत आल्यावर ते जसे कोणासही मिथ्या वाटतात तसे संत हे जागृतींतले संसृतीचे व्यवहार स्वप्नस्थितींतल्या व्यवहाराप्रमाणें मिथ्या समजतात. कारण त्यांची जागृती म्हणजे स्वस्वरूपावस्थान ही आहे.

साराश, अशा आठ लक्षणांनीं मंडित तो संत समजला जावा.

या लक्षणांविरहित असे जे जे असताल त्यांचा समागम कधींही सुखावह होणार नाहीं.त्यांच्यापासून निजकल्याणेच्छू जीवाने नेहमीं दूर असावे. त्यांचा संग नेहमी बाधकच होईल. उपरिवर्णित संतसंगतीनें जीवाची देहासक्ति कमी होईल. अशी संगती लाधावयास मोठें भाग्य लागतें. अशांच्या संगतींत भगवद्गुणानुवाद कथन हाच विषय असावयाचा आणि चित्तशुद्धीच अति सुगम वर्म जर कांहीं असेल तर तें हेंच.

हरिकथाश्रवण:—हरिकथाश्रवणाने जी चित्तशुद्धि होईल ती अष्टांगयोगसाधन व नानाप्रकारचे याग केल्याने अथवा वेदाध्ययनानेंही होणार नाहीं. येथें कोणी अशी शंका घेईल कीं, हरिकथाश्रवणानें जर एवढा थोर लाभ होतो तर मग या लाभाचा फायदा पुष्कळ लोक कां घेत नाहींत? या शंकेचें समाधान एवढेंच कीं, हा लाभ घ्यावयाची इच्छा होण्यास सुद्धा भगवत्कृपाच पाहिजे.

नित्य हरिकथाश्रवणानें श्रवण करणाराचें मन ईश्वरपर होऊन तें अखंड हरिस्मरणांत राहतें व त्याच्या सर्व क्रिया हें एक अखंड हरिभजनच होऊन जाते. लहान वा थोर अशा ज्या ज्या वस्तूंवर तो आपली दृष्टि फेंकील ते तें त्याचे हरिदर्शन. तो जे कांहीं बोलेल ते त्याचे हरिस्तवन. असें होता होतां त्याच्या यच्चावत् सर्वेंद्रियाचे व्यापार हरिमय होऊन जातील.

या भक्तीपुढे चारही मुक्तींचा काय पाड ? सत्संगतीने वैराग्य उत्पन्न होते व वैराग्य हा परमार्थाचा आत्मा आहे. व विरक्तीवाचून भगवत्प्राप्ति नाहीं. आतां ही भगवद्भक्ति करण्याला कांहीं सीमा आहे काय ? याचें उत्तर सोपे आहे व तें हें कीं, ही भक्ति करणारा भगवद्रूप झाला कीं ही भक्ति आपो- आपच थांबली.

भवबंधनः—आता संसाराचे भवबंधन कोणाला हे पाहूं. आत्म्याला म्हणावें तर आत्मा नित्यमुक्त अविनाशी चिद्घन कर्माकर्मरहित व त्रिगुणातीत अशा स्वरूपाचा असल्यामुळे त्याला संसाराची बाधा नाहीं. बरे देहाला म्हणावें तर देह जड, मूढ व अज्ञान असा आहे त्याला बाध कसा असूं शकेल बरें हा संसार मिथ्या म्हणावा तर हे सर्व जग याने नाडले आहे.

आत्मा चिद्रूप व अविनाशी आहे. तो सगुण नाहीं व निर्गुणही नाहीं तो कर्माकर्मातीत व पापपुण्यातीत असून प्रकृतीहून पर असा असून त्याच्या स्वप्रकाशदीप्तीनें चंद्रसूर्यादि प्रकाशमान होतात तेव्हा अशा आत्म्याला भवबंध संभवत नाहीं.

तेव्हां हा भवबंध जसा आत्म्याला नाहीं तसा तो देहालाही नाहीं. तर मग तो आहे तरी कोणत्या ठायीं म्हणून पाहूं जातां याचा अशा तऱ्हेचा विवेक जे जाणत नाहींत त्यांच्या ठायीं त्याचें वास्तव्य आहे असें म्हणणे प्राप्त येतें व तेंच खरें आहे.

असे जे अविवेकी जीव ते या भवबंधांत कसे अडकतात ते थोडक्यांत सांगतों.

वास्तविक पाहाता देहाचा जीवाशीं अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नसता मी स्थूल, मी कृश, मी गोरा, मी काळा हे दहाचे देहधर्म, किंवा मी काणा, मी मुका, मी बहिरा हे इंद्रियाचे धर्म, किंवा मला भूक लागली, मला तहान लागली हे प्राणाचे प्राणधर्म व तसेच काम-क्रोध-लोभादि मनाचे मनोधर्म वगैरे हे सर्व देहालाच मी

635

अध्याय ५० वा.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रीकुलदेवतायै नमः । श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ।

॥ श्रीसद्गुरूसाईनाथाय नमः ॥

जन्मदाते मायतात । यांचिया उपकारा नाहीं अंत ॥
मानवदेह दिधला मजप्रत । उपजलों न जंत त्यां पोटीं ॥ १ ॥

झालों न सळ मातेच्या उदरा । अंध पंगू काणा तोतरा ॥
उपजलों ना मुका बहिरा । जन्मलों पुरा सुपिंड ॥ २ ॥

ज्याचे देववंदी चरण । ऐसा जो उत्तम ब्राह्मणवर्ण ॥
तेथ मी ईश्वरकृपे अवतीर्ण । जाहलों पूर्ण दैवाचा ॥ ३ ॥

जन्मोजन्मीं माता पिता । कोट्यानकोटी जन्म घेतां ॥
परी या जन्ममरणा चुकविता । तयाची दुर्मिळता अनिवार ॥ ४ ॥

जन्मदाता तोही पिता । दुजा मौंजीबंधन कर्ता ॥
तिजा अन्नदाने पाळिता । चौथा भयभीता सोडविता ॥ ५ ॥

जगीं हे सर्व समसमान । परी कृपाळु सद्गुरूवीण ॥
खरा जनक नाहीं आन । नवल विंदान परिसावें ॥ ६ ॥

जननी गर्भीं वीर्य निक्षेपिता । योनिद्वारा जन्मदाता ॥
होतो केवळ लौकिकी पिता । सद्गुरु जनिता अलौकिक ॥ ७ ॥

तो न वेंचितांवीर्याचा कण । नीच योनिद्वारावीण ॥
देऊनिया निजपुत्रा जनन । अनुग्रहपूर्ण करवीत ॥ ८ ॥

नमो त्या जन्ममरणनिवर्तका । करुणाघना ज्ञानप्रकाशका ।
वेदगुह्य सच्चित्प्रतिपादका । सर्व व्यापका गुरुवर्या ॥ ९ ॥

नमो संसारतमदिनकरा । आत्मानुभवसंतशेखरा ॥
भक्तचित्तचकोरचंद्रा । कल्पतरुवरा गुरुवर्या ॥ १० ॥

अगाध गुरुरायाचें महिमान । वर्णितां गळे वाचेचा अभिमान ॥
बरें असावें मुकिया समान । खालवोनि मान गुरुचरणीं ॥ ११ ॥

पूर्वजन्मीं अनवच्छिन्न । नसतां कोणी तपःसंपन्न ॥
होई न तया संतदर्शन । त्रितापनिरसनकारक ॥ १२ ॥

परमार्थ मोक्ष वा निजहित । साधावें ऐसा जयासीं हेत ॥
तेणें व्हावें संतांचे अंकित । उणे न यत्किंचित मग तया ॥ १३ ॥

धन्य धन्य सत्संगती । काय वर्णावी तिची महती ॥
तिये पासाव विवेकविरक्ति । परम शांती सद्भक्तां ॥ १४ ॥

साई केवळ चैतन्यमूर्ती । अव्यक्तचि ते आले व्यक्तीं ॥
काय त्यांची निर्विषय स्थिति ॥ कोण निश्चिती वानील ॥ १५ ॥

भक्त भावार्थी श्रोते प्रेमळ । तयांलागी तोचि कनवाळ ॥
प्रेमें वदे निजचरित रसाळ । केवळ जें राऊळ तयांचें ॥ १६ ॥

शिरीं जयाचा पडतां कर । अहंभावाचा होई चूर ॥
सोहंभावाचा चाले गजर । आनंद निर्भर दृश्यजात ॥ १७ ॥

काय मज पामरा शक्ति । वानावया तयांची कीर्ति ॥
ज्याचा तोच भक्तप्रीति । प्रकटवी पोथी कृपेने ॥ १८ ॥

कोटांगण त्या साईचरणां । अभिवंदन श्रोतृगणां ॥
नमन साधू संत सज्जना । प्रेमालिंगन सकळिकां ॥ १९ ॥
सहज लीलेनें वार्ता सांगती । जयागर्भी संपूर्ण नीती ॥
जयाचे लेणे नित्यशांती । महानुभाव ख्याती ज्या ॥ २० ॥
सूर्या उपमितां नाहीं सोई । कीं तो सूर्य अस्तास जाई ॥
चंद्रा उपमूं तरी तो क्षयी । सदैव संपूर्ण साई हा ॥ २१ ॥
तया चरणीं हेमाड विनित । प्रेमें श्रोतयालागीं विनवित ॥
परिसा जी कथा श्रद्धायुक्त । दत्त चित्त आवडीनें ॥ २२ ॥
भूमी उत्तम नांगरून । बीज ठेविलें आहे पुरून ॥
परी न वर्षतां तुम्ही कृपाघन । पीक ते निर्माण होईल का ॥ २३ ॥
पडतां संतकथा कानीं । पातकांची नुरे काहाणी ॥
पुण्यें अंकुरती कथा श्रवणीं । घ्या हा पर्वणीचा लाभ ॥ २४ ॥
सलोकतादिचारी मुक्ति । नलगे तेथे आम्हां आसक्ति ॥
जडो त्या साईची निश्चळ भक्ति । परम प्राप्ति हीच आम्हा ॥ २५ ॥
आम्ही मुळींचे नाहीं बद्ध । काय आम्हां मुक्तीचा संबंध ॥
होवो संत भक्तीचा उद्‌बोध । तेणेंच कीं शुद्ध अंतर ॥ २६ ॥
जेथें न मीतूंपणस्फूर्ति । ऐसी जेका सहज स्थिति ॥
आम्हां व्हावी ते अभेदभक्ति । हेचि साईप्रति मागूं ॥ २७ ॥
आतां श्रोतयां हीच विनंती । वाचूं घेतां ग्रंथ हातीं ॥
वाच्य वाचन वाचक व्यक्ति । एकात्मस्थिती देखावी ॥ २८ ॥
सोडूनि द्यावे हेमाडपंता । कीं तो न कर्ता या सच्चरिता ॥
केवळ भक्तांचिया निजहितार्था । कारण निमित्ता तो एक ॥ २९ ॥
दैवें लाधला शिंपा त्यागिती । त्यांचे हातीचें गेलें मोती ॥
काय कीजे अश्वथ्योत्पत्ति । व्हावें न स्वार्थी उदास ॥ ३० ॥

येथे शब्दमात्रा शब्दविता । नाहीं कोणी साई परता ॥
तोचि श्राव्य श्रवण श्रोता । ही एकात्मता न ढळावी ॥ ३१ ॥
ना तरी तें नाहीं वाचन । श्रवणीं सादर नाहीं कान ॥
जेथें न वृत्ती एकतान । पारखी कवण शब्दार्था ॥ ३२ ॥
श्रवणीं धरा निरभिमानता । श्रोते ही साईच भावावें चित्ता ॥
तरीच त्या श्रवणाची सार्थकता । अखंड अद्वैतता राखावी ॥ ३३ ॥
तेव्हांच सकल इंद्रिय प्रवृत्ती । साईरूप होतील निश्चिती ॥
जळीं जळतरंग स्थिती । ऐसिया वृत्ती समरसती ॥ ३४ ॥
तरीच ज्ञानियां परमार्थबोध । विनोदियांते विनोदामोद ॥
कविताकोविदां पदप्रबंध । ग्रंथीं या आनंद सर्वत्रां ॥ ३५ ॥
असो पूर्वीं या सच्चरितीं । अध्याय एकोनचत्वारिंशतीं ॥
एका निजोत्तम भक्ताप्रती । समर्थ जो करिती उपदेश ॥ ३६ ॥
असतां ते भक्त बाबापाशीं । भगवद्गीता चतुर्थाध्यायासी ॥
आरंभापासून आवर्तनासीं । होते ते समयासीं करीत ॥ ३७ ॥
एकीकडे चरणसेवा । मुखें हळूच पाठ म्हणावा ।
म्हणतां संपतां तेहतिसावा । घेतला चौतिसावा म्हणावया ॥ ३८ ॥
निश्चळ मने लय लाउनी । म्हणत होते मनीचे मनीं ॥
परी नसतां कळेसें जनीं । असणार कोठुनी काय तरी ॥ ३९ ॥
म्हणू घेतां चौतिसावा । आलें साईनाथांचिया जीवा ॥
आतां येथें अनुग्रह करावा । सन्मार्ग दावावा भक्तोत्तमा ॥ ४० ॥
तया भक्ताचें नाम नाना । तंव बाबा म्हणती तयांना॥
नाना कायरे पुटपुटसी मना । स्पष्ट रे कां ना वदसी मुखें ॥ ४१ ॥